

PARADOKSALNOST FENOMENA INSULARNOSTI – ISKUSTVO UNESCO-OVA GEOPARKA VIŠKI ARHIPELAG

Joško Božanić

Joško Božanić

UNESCO Geopark, Viški arhipelag

Gurnji put 27, 21485 Komiža

josko.bozanic@gmail.com

<https://www.doi.org/10.17234/9789533791968.16>

Uvod

Viški arhipelag u UNESCO Global Geopark Network

Želimo ovdje govoriti o fenomenu otoka i otočnosti kao prostora ljudskog habitata određena zakonom mora. Pritom, naše je motrište određeno pogledom s Viškog arhipelaga – najudaljenijeg naseljenog otočkog prostora Hrvatske koji je, poslije Drugog svjetskog rata sve do 1989., bio komunikacijski izoliran kao vojna zona sa zabranom pristupa strancima. Otok Vis koji su Britanci nazvali „Gibraltarom Jadrana“ jer im je u vrijeme Napoleonove kontinentalne blokade¹ bio jedini punkt za trgovinu s Europom, postao je tako, skupa sa otokom Lastovom, prostor militarne izolacije. Uz negativne posljedice za razvoj otoka Visa, ova prisilna izolacija izazvala je i važne pozitivne posljedice. Naime, tako izoliran otočni prostor sačuvao je neke vrijednosti koje su na drugim otocima

¹ „Kontinentalna blokada“ naziv je za blokadu trgovine Velike Britanije s Europom koju je Napoleon I. objavio u Berlinu 21. XI. 1806. s namjerom da unište ekonomiju Velike Britanije. Britanci dolaze 1810. na Vis koji postaje njihov punkt u Jadranu za trgovinu s Europom sve do 1815. kada Vis dolazi pod vlast Habsburgovaca. Francuzi svojom flotom napadaju Britance da ih onemoguće da im ovaj otok postane veza s Europom. Pobjedom nad francuskom flotom u Jadranu u čuvenoj Viškoj bitci 13. ožujka 1811. Englezi omogućuju da im Vis postane otok za trgovinu s Europom – „Gibraltar Jadrana“ kako su ga nazvali, s obzirom na njegov značaj za trgovinu u vrijeme Napoleonove „kontinentalne blokade“.

uništene nekontroliranim i stihijskim razvojem masovnog turizma. Sačuvao je u znatno većoj mjeri do danas, negoli otočni prostori koji nisu bili prisilno izolirani, materijalnu i nematerijalnu kulturnu baštinu što je omogućilo njihovu aktualnu valorizaciju. To se dogodilo odlukom UNESCO-a da ovaj pučinski otočni prostor Viškog arhipelaga bude uvršten 2019. u njegovu *Global Geopark Network*. To je povijesni događaj, jedan od najvažnijih poslije Drugog svjetskog rata za Viški arhipelag, događaj koji otvara perspektivu njegove svjetske valorizacije.

UNESCO-ova valorizacija ovoga prostora obuhvatila je ne samo iznimne geološke vrijednosti Viškog arhipelaga, što je primarna njegova vrijednost kao jedinstvenog vulkanskog prostora na Jadranu sa središtem u Komiškoj vali, već i njegovo povijesno nasljeđe, tradiciju vinogradarstva i ruralnu i urbanu arhitekturu, tradicionalno ribarstvo s reprezentativnim povijesnim tipom ribarskog broda gajetom falkušom – nematerijalnim nacionalnim kulturnim dobrom, usmenu predaju, leksik i jezik – cokavske njegove govore, također zaštićene kao nacionalno kulturno dobro.

Nisologija – znanost o otocima

Fenomen otoka i otočnosti u hrvatskoj je znanosti slabo istražen. Novija znanstvena disciplina poznata kao *nisologija* na hrvatskim sveučilištima ne postoji. Znanstveni su skupovi o otocima i otočnosti u Hrvatskoj rijetki. Nisologija je interdisciplinarna znanost koja se bavi otočnim fenomenima. Ona uključuje prirodne, humanističke i društvene znanosti koje u svom sinergijskom djelovanju mogu doprinijeti promjeni odnosa prema hrvatskim otocima u hrvatskom i europskom kontekstu.

S druge strane, Hrvatska je mala zemlja koja ima drugi arhipelag po brojnosti otoka u Mediteranu, iza grčkog arhipelaga. Ovaj rad pišemo kao izazov za promišljanje i pokretanje hrvatske nisologije s vizijom mogućeg nisološkog centra u novosagrađenom Interpretacijskom centru „Modra špilja“ na otoku Biševu na kojemu danas živi tek deset stanovnika u osam sela, na otočiću 4,5 milje udaljenom od Komiže čija je Modra špilja svjetski poznata i predstavlja najatraktivniji prirodni fenomen na Jadranu, na raseljenom otoku čiji su ribari bili pioniri riblje industrije Amerike uz industrijalce i inovatore: Martin Mate Bogdanović Smocito, Pavao Martinis Poško, Tone Mihovilović Bejota i Joe Bogdanovich (Božanić 2007: 129–135).

Vinska kultura Visa

Antičko ishodište vinske kulture Visa

Grad Vis baštinik je danas grčkog grada – polisa Issa koji su podigli grčki kolonisti iz Sirakuze na Siciliji početkom IV. st. pr. Kr. Sredinom prvog stoljeća pr. Kr.,

imperator carskog Rima Gaius Julius Caesar zapisao je: „Na otoku Issa nalazi se najistaknutiji grad u regiji imenom Issa“.

Ovaj grad bio je ishodište urbane civilizacije na istočnoj obali Jadrana s kojom započinje upotreba novca kao platežnog sredstva, pismenost, pjesništvo, katastarsko uređenje zemljišta, umjetnost, a također i vinska kultura. Ostaci helenističkih nekropola, helenističke stambene arhitekture i ulica, teatra i rimskih termi kao i brojnih drugih arheoloških nalaza, među kojima je najznamenitija brončana glava Artemide, svjedoče o visokom civilizacijskom i kulturnom razvoju ovog jadranskog polisa koji je svoje bogatstvo temeljio prvenstveno na proizvodnji i trgovini vinom te proizvodnji keramike. U uvodu kataloga izložbe povodom 200. obljetnice Arheološkog muzeja u Splitu D. Radić kaže: „Događaj kada je prije nešto više od 24 stoljeća flota moćnog Dionizija, vladara siciliske Sirakuze, uplovila u uvalu sv. Jurja na Visu, za prostor koji danas nazivamo istočnom obalom Jadrana, označava početak novog doba – razdoblje antike. Stvorivši snažno uporište usred Jadrana, Sirakužani će osigurati preduvjete da grad Issa postane točka iz koje će se stečevine helenskog i helenističkog života prelitati po obližnjim otocima, kopnu pa i dubokoj unutrašnjosti, donoseći indigenoj populaciji barem dašak suvremenog Mediterana i njegovih vrijednosti“ (Radić 2021: 9).

Iz jedne nekropole polisa Issa potječu mnogi, u kamen uklesani, tekstovi među kojima je najznačajniji onaj o slavi junaka Kalija koji je poginuo u pomorskoj bitci braneći svoj grad od Ilira. To je najstariji tekst pronađen na tlu Hrvatske, zapisan na nadgrobnoj kamenoj steli isejske nekropole, a ujedno i najstariji književni tekst, lirski pjesma, iz IV. stoljeća pr. Kr. Sačuvani su ostaci javnog kupatila – rimskih termi. Na sjevernoj strani termi otkriven je pločnik s mozaikom geometrijskih motiva i s likovima dupina. Ove terme koristile su izvor termalne sumporne vode. To je bilo ne samo lječilište, već i središte društvenog i kulturnog života Isse. Rimski Issa podigla je teatar na poluotoku Prirovu nad čijim ostacima je u 16. stoljeću podignut samostan konventualaca čije zidine slijede luk polukružnog gledališta (*orhestra*).

Pogrebni običaji Isejaca vezani su za Dionizijev kult – kult boga vina. U njihovim grobovima nalazimo keramičko posuđe vezano za ispijanje vina *oinochoa* – vrč za vino i *kantharos* – vinska čaša. Arheolozi pretpostavljaju da je antička Issa mogla proizvoditi do dva milijuna litara vina, a broj stanovnika mogao je biti do 2.500.

Grčki povjesničar i geograf Agatharhid iz Knida, direktor Aleksandrijske biblioteke, ostavio je značajan pisani dokument (prva polovina 2. st. pr. Kr.) u kojemu izjavljuje pohvalu viškom vinu: „Vino iz Isse, otoka na Jadranskom moru, bolje je u usporedbi s drugima“.

Za izvoz svoga vina antička je Issa trebala veliku flotu od preko stotinu brodova i 72.000 amfora. Stoga je i sagradila luku čija je riva bila duža od kilometra. To je i najveća sačuvana antička luka na Jadranu.

Vis je do danas sačuvao autohtonu lozu koje nema drugdje. Ta sorta, koja daje bijelo grožđe duguljasta zrna, zove se *bugava* i odlikuje se visokim postotkom sladora. Bugava je vjerojatno podrijetlom iz antičke Isse.

Ruralna arhitektura kao kulturna baština

Nastala je kroz stoljeća gusto ispletena mreža suhozida kojim su građene terase na strmim padinama, gomile i kamene ograde. Ta ruralna arhitektura vizualni je identitet dalmatinskog krajolika sa svojim nevjerojatnim oblicima koje je zahtijevao razigran reljef strmih padina i brda do čijih vrhova su nekada dopirali vinogradi.

Slika 1. Ivo Pervan, „Kamena riba“ - motiv s predjela Sokolice podno sela Pohumje (južna obala Visa)

Taj „kameni rukopis“ dalmatinskih težaka, koji je nastajao stoljećima u borbi s makijom i kamenjarom za osvajanje svakog metra plodne zemlje, priča je o opstanku, priča je koja govori o stoljećima mukotrpnog rada stotina generacija koje su proizvodnjom vina i u najtežim uvjetima za sadnju vinograda uspijevali osvojiti surov kameni krajolik i pretvoriti ga u plodne vinorodne terase koje se penju do vrhova brda.

Ti prizori kamene čipke istkane po cijeloj Dalmaciji trebali bi biti valorizirani kao kulturna činjenica – kameni rukopis koji valja znati pročitati i protumačiti. Mnogi neupućeni posjetioci s čudom primjećuju te čudne oblike, te nevjerojatne zidine za koje pomisle da su nastale prirodno kao geološka pojava i ne sluteći koliko je rada ugrađeno u njihovo stvaranje u borbi za opstanak.

Pored geoloških znakova koji svjedoče o dinamici tla kroz milijune godina, ovi znakovi upisani ljudskom rukom nude svoju priču o milenijskoj čovjekovoj borbi za opstanak. Čitanje krajolika, njegova interpretacija kao prirodne činjenice, mora uključiti i interpretaciju ovih fascinantnih antropogenih struktura i čudesnih kamenih formi upisanih ljudskom rukom u dalmatinski pejzaž.

Vjeruje se da je Kineski zid najduži zid na Zemlji. Ipak ima jedan dulji zid, a to je zid dalmatinskih suhozida. Taj zid dug je približno 60.000 km što je duljina jednog i pol ekvatora, čiji volumen je veći od svih egipatskih piramida zajedno. Taj spomenik kulture nije nikada prepoznat kao jedinstven spomenik ljudskom radu.

Maritimna kultura otoka Visa

Gajeta falkuša

Etimologija naziva

Minimum sigurnosti plovidbe do pučinskih otočića Viškog arhipelaga nije dopuštao upotrebu primitivnih plovila, već barku koju je stvorila razvijena brodograditeljska tradicija. Na to upućuje i naziv reprezentativnog tipa ribarske barke koja je Komiži omogućila da dugi niz stoljeća bude središte ribarstva na Jadranskom moru. Tip komiške ribarske barke sa skidivom ogradom, zove se od davnine u komiškom govoru *ofalkono gajeta*, odnosno *gajeta falkuša* ili samo *falkuša*. Taj naziv upućuje na grčki jezični izvor (grčki φάληγς – ograda, prema arapskom *halka* – prsten, alka). Jezično ishodište naziva tipa ribarske barke u starogrčkom jeziku mogao bi biti znakom naslijeđa brodograditeljske i navigacijske tradicije najotočkijeg naroda Mediterana – grčkoga – u uvali Comeza (Novak, 1961:77) iz koje je izveden naziv naselja Komiža, u tom središnjem zaljevu na transjadranskom Diomedovu putu.²

Termin *gajeta* dolazi također iz vremena Homerovih epskih junaka. Poslije pada Troje, Eneja, ahejski junak Trojanske bitke, plovi Mediteranom u potrazi za novom zemljom na kojoj bi mogao podići grad. Budući utemeljitelj Rima pristaje svojom flotom na žalo osamdesetak kilometara sjeverno od današnjeg Napolija. Tada umre njegova dadilja Kaieta³ i biva sahranjena na žalu gdje su

² Vidi: Kirigin (2012). Palagruža Diomedov otok. Književni krug, Split.

³ Enejinu dadilju Kaietu spominje Vergilije u epu Eneida:
Ed ancor tu, d'Enea fida nutrice
Caieta, ai nostri liti eterna fama
desti morendo; ed essi anco a te dièro
sede onorata, se d'onore a' morti
è d'aver l'ossa consecrate e 'l nome
ne la famosa Esperia. Ebbe Caieta
dal suo pietoso alunno esequie e lutto,
e sepoltura alteramente eretta.

Publius Vergilius Maro: Aeneis. Bibliotheca scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana, 2005, Libro VII.

pristali Enejini brodovi. Na mjestu gdje je sahranjena Kaieta – žena koja je svojim mlijekom othranila utemeljitelja Rima, podignut je grad koji je po Eneinoj dadilji dobio ime Gaeta.

Povijest gajete falkuše

Tip ribarske barke *gajeta*, koji svoje ishodište ima na žalu Kaietina grada, postaje najrašireniji tip ribarske barke na Mediteranu. Među mnogim tipovima gajetâ posebno mjesto zauzima *ofalkono gajeta* / *gajeta falkuša*. Ovaj tip barke poznaje južna Italija, Kreta, Katalonija, čak i portugalski riječni brodovi za prijevoz kamena imali su falke.

Komiški ribari razvili su poseban tip gajete s falkama za ribolov na dalekoj Palagruži. Oni su stoljećima bili jedini pučinski ribari na Jadranu. Stoljećima su iz komiške luke organizirane regate gajeta falkuša prema Palagruži. Kada se pojavljuje prvi pisani dokument o regati falkušâ od Komiže do Palagruže, godine 1593.⁴, on svjedoči o visoko razvijenom pučinskom ribolovu u kojemu sudjeluje na stotine komiških ribara. Prema tom dokumentu, koji je sačuvan u manuskriptu *Liber Comisae* komiškog notara Nikole Borčića Jerolimova iz 18. stoljeća, 12. lipnja 1593. krenula je iz Komiže flota od 74 falkuše sa 370 ribara naoružanih arkebutama i sabljama radi obrane od gusara, a u pratnji venecijanske ratne galije.

Vrlo je izvjesno da je gajeta falkuša relikv drevne pomorske tradicije Mediterana, na što upućuje i antičko podrijetlo osnovnog ribolovnog alata ove barke za lov sardela. Ricardo d'Erco, govoreći o podrijetlu mreža sardelara ili vojgi, kaže: „Imam čak razloga da vjerujem da su one na Visu uvijek postojale (...). Može se smatrati sigurnim da je ta mreža bila jedan od prvih ribarskih alata“ (D'Erco, 1973:188). D'Erco ne navodi konkretne povijesne podatke na kojima temelji ovo svoje mišljenje, ali stav ovog najboljeg znalca ribarske povijesti istočnog Jadrana potvrđuje i podrijetlo riječi *vojga* / *volega* koje je, prema etimologu Petru Skoku, vezano za starogrčki jezik.

Mnogi dokumenti o povijesti ribarstva na ovim otocima spaljeni su u požaru Hvarskog arhiva prilikom turskog napada na Hvar 1571. godine. Ipak postoje indicije da su komiški ribari na Palagruži dočekali papu Aleksandra III. na njegovu putu iz luke Vieste prema Veneciji (Oreb, 1993 - 1994: 92).

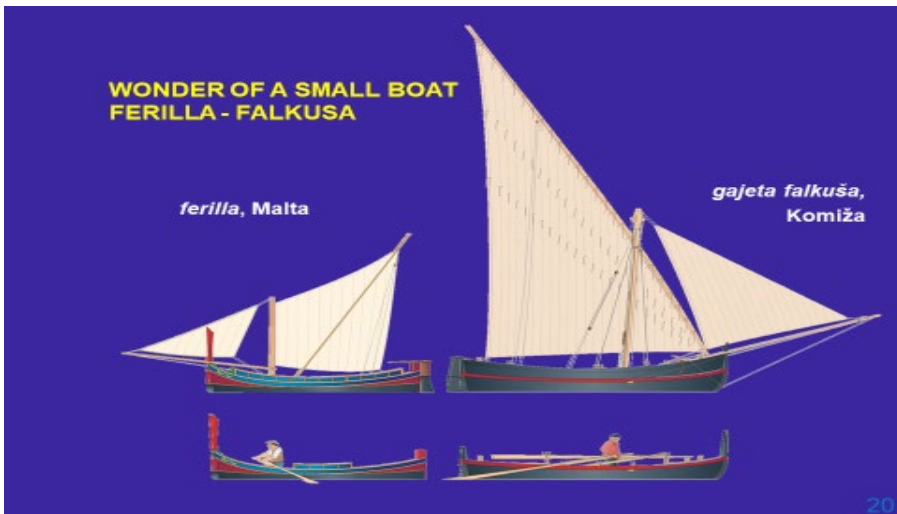
Gore spomenut manuskript *Liber Comisae* komiškog notara Nikole Borčića Jerolimova, iz 18. stoljeća, sadrži brojne rukom prepisane dokumente o ribarstvu na otoku Visu i Hvaru od 16. do 18. stoljeća koji svjedoče o industriji lova i konzervacije (soljenju) sitne plave ribe u prvom redu sardele kao i o brojnim

⁴ Manuskript Nikole Borčića Jerolimova iz 18. st. *Liber Comisiae conscriptus anno Reparatae salutis 1784* (Župski ured Vis).

sukobima ribara s gusarima i venecijanskim vlastima koje su često zabranjivale ribolov mrežama *vojgama* i ribolov na Palagruži. „Ratne lađe i kaznene ekspedicije krstare po ribolovnim vodama“, kaže Mijo Mirković, „plijene mreže i čamce, zarobljuju ljude. Ono što se javlja kao neposredni povod za kaznene ekspedicije uvijek je nepodatnost, samostalnost, slobodarstvo ribara, ‘scandaloso libertinaggio’ i ‘iniquo talento’ Komižana“ (Mirković, 1952: 15).

Gajeta Falkuša – ribarska barka iz dubina vremena

Kako smo naveli, (v. poglavlje Etimologija naziva) etimologija termina *gajeta falkuša* ukazuje na drevno ishodište ovog tipa montabilnog ribarskog broda koji se može, prema potrebi, transformirati u nisku veslaricu (pri ribolovu) i u brod visokih bokova radi prijevoza većeg tereta i navigaciju otvorenim morem. Ta etimologija ukazuje i na mediteransko ishodište ovog tipa broda (gajeta prema imenu talijanskog grada Gaeta na Tirenskom moru) i na grčko ishodište prema grčkoj riječi za montabilnu ogradu broda (*falkes*). Tu dizajnersku ideju, koja dolazi vjerojatno još iz vremena prvih plovidbi Mediteranom, baštinili su mnogi narodi na mediteranskim obalama. Na Malti sačuvan je do danas tip ribarskog broda s falkama nazvan *firilla*. Za razliku od komiške *gajete falkuše* koja ima po tri falke na svakom boku, *firilla* ih ima više i uglavljeni su između montabilnih mankula na bokovima broda.

Slika 2. Velimir Salamon

Komiška gajeta falkuša pripada univerzumu mediteranske brodograditeljske i ribarske tradicije, ali isto tako ona je i lokalni brod koji je postao identitetski

simbol komiške ribarske tradicije. Naime, različiti tipovi ribarskih brodova s falkama prilagođeni su različitim uvjetima ribolova i navigacije i morali su svojim oblikovnim rješenjima zadovoljiti različite potrebe. Komižani su na Palagružu morali falkušama prenijeti barile pune soli, kamene utege za pritiskanje posoljene ribe, svu potrebnu opremu i ribolovne alate, čak i drvo za loženje vatre radi pripremanja jela, a pri povratku s Palagruže morali su moći ukrcati i do 80 barila posoljene ribe, to jest 5-6 tona tereta. Da bi to mogli, trebali su brod visokih bokova radi plovidbe otvorenim morem (40 milja). Isto tako trebali su brod niskih bokova radi lakšeg izvlačenja iz mora u brod teških mreža punih sardela. Ta dva proturječna zahtjeva riješili su dizajniranjem montabilnog broda, jer trebali su imati dva različita broda u jednom. Rezultat je bio jedinstven tip gajete falkuše namijenjen prvenstveno ribolovu na Palagruži. Po tom svom dizajnerskom rješenju gajeta falkuša jest biće paradoksa: ona je i univerzalan ribarski brod Mediterana i specifičan tip gajete falkuše Komiže koji su komiški ribari i brodograditelji kao i brodograditelji Korčule, gdje su se mnoge falkuše gradile, oblikovali tokom stoljeća.

Gajeta falkuša nacionalno nematerijalno kulturno dobro

Godine 2015. „Kulturna ustanove za istraživanja iskustva življenja s morem *Ars halieutica*” iz Komiže uputila je zahtjev Ministarstvu kulture Republike Hrvatske za upis gajete falkuše u Registar kulturnih dobara Hrvatske. Između ostaloga, u tom prijedlogu zapisano je sljedeće: „Predlažemo da se zaštiti kao kulturno dobro tradicionalan način lova sardela mrežama vojom na području Viškog arhipelaga na kojemu taj način ribolova ima milenijsku tradiciju te da se pod odredbu 'kulturno dobro' obuhvate ne samo ribolovni alati, umijeća, znanja, vještine već i brod tipa falkuše budući da se ovim tipom broda najviše lovilo mrežama vojom na Jadranu. Predlažemo da se posebna brigada posveti kako očuvanju brodova, ribolovnih alata te umijeća i vještina tako i čuvanju jezika, terminologije, ukupnog leksika, toponimije, usmene predaje, audio-vizualne i tekstualne dokumentacije sa bazama podataka i virtualnim muzejom kao prostorom prezentacije i virtualne komunikacije na globalnoj razini.”

Povjerenstvo za nematerijalnu kulturnu baštinu Ministarstva kulture Republike Hrvatske upisalo je u Registar kulturnih dobara Hrvatske godine 2017. nematerijalno kulturno dobro pod nazivom: *Iskustvo gajete falkuše – pučke vrednote vezane uz komišku gajetu falkušu (umijeće gradnje, navigacija, plovidba, ribolov, jezik)* pod registarskim brojem Z-6955.

Jezik

Cokavski govori otoka Visa

Cokavski / cakavski govori rasprostranjeni su danas od otoka Visa i Hvara do Istre i to kao izdvojene jezične oaze: Vis, Komiža (na otoku Visu), grad Hvar, Supetar, Sutivan i Milna (na otoku Braču), Trogir, grad Rab, grad Pag, otok Krk (Vrbnik, Baška, Jurandvor), grad Cres i Beli (otok Cres), Veli Lošinj, Mali Lošinj, otoci Susak, Srakane, Ilovik i Ist, Labin i niz sela oko Labina u istočnoj Istri. Nekad je cakavski govorio i Senj, Šibenik (predjel Dolac) i Omiš.

Različite su teorije o nastanku cokavskoga / cakavskoga. Teoriju o cakavizmu kao rezultatu utjecaja venecijanskoga govora na gradske čakavske govore zastupa dijalektolog Mate Hraste. Žarko Muljačić zastupnik je teorije o autohtonoj pojavi cakavizma unutar čakavskoga idioma koju je omogućio čakavski konsonantski sustav.

Disperzija cakavskih oaza od Omiša do istočne Istre, bez ikakva međusobnog kontakta, upućuje na mogućnost da je nekada postojao kompaktan prostor cokavskog / cakavskog idioma, jezični kontinuum koji je prekinut čakavskim interpolacijama. Ta teza izazov je hrvatskoj dijalektologiji. Cakavizam je uvijek tretiran, u hrvatskoj dijalektologiji, i u internacionalnoj slavistici, kao marginalna pojava čakavskog narječja, kao pretežno fonološka pojava unutar čakavštine, a ne kao jezični sustav koji ima svoje posebnosti na svim razinama: fonološkoj, morfonološkoj, tvorbenoj i sintaktičkoj.

Cokavski, koji je karakterističan za otok Vis, posebno je znanstveno zanimljiv i mogao bi biti izazov hrvatskoj dijalektologiji. Riječ je o vjerojatno najbolje sačuvanom cokavskom idiomu u Hrvatskoj. On danas ima svoje govornike i u najmlađoj populaciji stanovnika Visa i Komiže te pripadajućih im sela koja su posljednjih desetljeća zahvaćena radikalnom depopulacijom.

Komiški i viški govor autohtoni su govori otoka Visa. Čakavski idiom na području jugoistočnog dijela otoka Visa novija je pojava. Čakavski su govor donijeli doseljenici s kopna poslije turskog prodora prema obalama Jadrana. Izrazita jezična razlika između govora grada Visa i njemu gravitirajućih sela jugoistočne obale Visa očuvala se do danas.

U najstarijim pisanim dokumentima Visa i Komiže cokavštine nema jer ona postoji jedino u mediju usmene riječi. Njeni tragovi vide se samo u vrlo arhaičnoj toponimiji Viškog arhipelaga (Cunkovica, Carnjene stine, Cojnu poje, Corno ploca, Rogocic, Garke ploce), u arhaičnoj antroponimiji (Cucotovi, Corkotovi, Centinićovi, Cingrijini, Ciskini). U tekstovima službenih administratora, notara i ljetopisaca kao i u tekstovima književnika nema cokavštine jer oni, ako ne pišu latinski ili talijanski, teže upotrebi tadašnjeg nadlokalnog dalmatinskog jezika kakvim ne govori neobrazovani puk. Komiški barokni književnik, Gun-

dulićev epigon, Andrija Vitaljić izražava se jezikom koji on smatra standardnim, a to je varijanta dubrovačkog. Sačuvane molitve prostog puka također su zapisane na jeziku koji teži dalmatinskom standardu. Prevladava stav da organski idiom nije primjeren mediju pisane riječi i stoga lokalnog idioma nema ni u jednom sačuvanom zapisu. On pripada mediju oralnosti.

Najstariji zapis viškoga govora nalazi se u romanima Jure Roki Fortunata: *Bilo roza iz Smidereva*, *Materin Sakret* te u novelama *Smartno omraza*, *Inkojita* i *Nono frotar*. Ta djela nastaju u Los Angelesu budući da je autor od svoje 18. godine emigrirao u Ameriku i svoj život proživio u Americi. Jezik tih djela je viški govor s kraja 19. stoljeća.

Prvi zapis na komiškome govoru jest rukovet od deset pjesama J. Božanića *Perušće besid* objavljena u Čakavskoj riči 1975. godine. Drugi tekstovi komiškoga govora objavljeni su 1977. uz Rječnik komiškoga govora Pavla Mardešića Centina (dijalektološki zbornik JAZU, kn. IV): *Vakonce na braceri*, *Moli kacatur*, *Klobuk u more*, a prva knjiga na komiškome govoru jest zbirka pjesama J. Božanića *Perušće besid* (HGZ, Zagreb 1981.). Usmena pripovjedna književnost otoka Visa na viškim čakavskim govorima sačuvana je u dvjema knjigama ovog autora: *Komiške facende. Stilistika i poetika usmene nefikcionalne priče Komiže* (J. Božanić 1992) i *Viški facendijer. Stil, jezik, svijet facende otoka Visa*. Naše istraživanje usmene predaje otoka Visa otkrilo je iznimno stilističko i naratološko bogatstvo usmene predaje. Otkrili smo neprepoznatu vrstu usmene nefikcionalne humorističke priče – *facendu*. Naša interpretacija ovih priča usmene književnosti otoka Visa otkrila je impresivno pripovjedno umijeće oralnih naratora koje smo bilježili magnetofonom desetljećima. O tom umijeću istaknuti hrvatski fonetičar Ivo Škarić kaže: „U nešto starijem naraštaju govorenje i pripovijedanje na organskom idiomu puca i kipti od punoće nazivlja, frazeologije, metafora, poslovice, usporedaba, modalnih oblika itd. Organski su idiomi nabiti stoljećima življenja” (Škarić, 1982: 53).

Cokavski govori otoka Visa nacionalno nematerijalno kulturno dobro

Godine 2017. Povjerenstvo za nematerijalnu kulturnu baštinu Ministarstva kulture Republike Hrvatske na sjednici održanoj 20. veljače donijelo je odluku na prijedlog Kulturne ustanove Ars halieutica iz Komiže, da „*Cokavski govori otoka Visa* imaju svojstvo nematerijalnoga kutlurnog dobra kako to definira Zakon o zaštiti i očuvanju kulturne baštine u članku 9. stavku 1. alineji 1. pod registarskim brojem Z-3427“.

Govoreći o značaju zaštite ugroženih idioma svijeta, francuski lingvist C. Hagège kaže da je jezik ono što je u ljudi najčovječnije te da braneći jezik branimo „svoju vrstu onakvu kakva jest mijenama koje su joj donijeli njezini je-

zici” (Hagège, 2005: 5). UNESCO-ova „Konvencija o očuvanju nematerijalnog kulturnog nasljeđa“ poznata kao „Pariška konvencija“ iz godine 2003. donosi listu nematerijalnih kulturnih dobara svijeta, a na vrhu te liste je jezik: „usmene tradicije i izražavanja, uključujući jezik kao pokretač nematerijalnog kulturnog nasljeđa“ (Članak 2).

Paradoksalnost koncepta otoka i otočnosti

Terra marique

Kopnu se čini da razumije Otok, jer Otok je, misli Kopno, malen i od njega, Kopna, odvaljen komad zemlje. Otok je pak sebi dostatan i ne pokušava razumjeti Kopno. Otok se ne osjeća dijelom otkinuta Kopna. On je cijela zemlja. To Kopno nikada nije razumjelo te je svoje kopnene zakone, kad je moglo, bez ikakve prilagodbe protezalo i na Otok, mada ih on nikada nije poštovao. Otok je vazda bio polis bez obzira na to koje su zastave lepršale na njegovim vjetrovima.

Kopno je u mnogim svojim nacionalnim jezicima od latinske riječi za Otok, od riječi *insula*, to jest od nje izvedene talijanske riječi za otok – *isola*, izvelo riječi: *izolirati*, *izolacija*, *izoliran*, *izolator*. Kopno vidi Otok kao izoliranu zemlju, kao zemlju lišenu povezanosti sa svijetom, kao zemlju osuđenu na vječnu usamljenost. Kopno prijestupnike svojih zakona izolira, osuđuje ih na izdvojenost iz svijeta, na izolaciju. Otok je Kopnu zatvor, a more ponor koji prekida protežnost zemlje.

Kopno vidi Otok kao okrajak, kao odlomak lišen smisla cjelovitosti. Tom pogledu izmiče istina da je Otok cjelina morem određena i sebi dostatna, da je Otok čitav mali svijet, planet sa svojom vlastitom gravitacijom. Kopnu je možda ta istina postala prihvatljivijom tek poslije prvih svemirskih letova koji su mu učinili zornom ideju o Velikom Svijetu kao malom otoku među otocima u oceanu univerzuma.

Starogrčki jezik vidio je Otok kao nešto što plovi, kao nešto što pluta i nazvao ga *nesos*. Latinski jezik određuje Otok kao nešto što je uronjeno u more – u slano i naziva ga *insula* (*in salo*). Hrvatski jezik zemlju optočenu morem naziva *otok* određujući njegovu posebnost tokom koji ga obuhvaća (*ob tok > obrok > optok > otok*). Tako hrvatsko Kopno vidi zemlju od koje ga odvaja more.

Otok pak sebe ne vidi ni kao plutajuću (*nesos*), ni kao u slano uronjenu (*insula*), ni kao optočenu zemlju (*op-tok*). Otok sebe ne vidi kao – otok. Ali zacijelo svoju vlastitost prepoznaje onda kada Kopno naziva imenom *teraferma* (*terra ferma*). Određujući Kopno kao čvrstu zemlju, kao postojanost nepomičnosti, Otok neizravno određuje i sebe značenjskom oprekom tom atributu Kopna. Dakle, Otok je zemlja koja nije *terra ferma*, Otok je *terra marique*, Otok je zemlja

određena dinamičnim elementom slane vode, postojanošću njene vječne nepostojanosti, stalnošću njene mijene, njena nemira.

Otok je nepotopljena zemlja, zemlja koja se uzdiže iz dubine mora prema suncu. Kopno se rasprostire, Kopno se širi, a Otok je vertikala suprotstavljena horizontalnoj sili mora. Otok je uspravnost koja se opire sili nivelacije, sili poravnanja. Neki otoci toj se sili nisu mogli suprotstaviti te su nestali u dubini mora, a neki su se popeli iznenada iz dubine, čisti i novi kao na početku Geneze.

Kopno završava svojom obalom. Obala Kopna njegov je kraj: prestanak njegova prostiranja. Obala Otoka nije njegov kraj, već njegov vidljiv početak. Otok se penje iz dubine mora i sabire se prema svojoj najvišoj točki, prema točki najbližoj Suncu. Tu je njegov kraj – prestanak njegova uspona. Do svog vrha otok se uspeo iz dubina mora opirući se sili nivelacije. Njegov je početak tajna. Njega znaju samo ribe i ribari.

Insularna organska zajednica

Ma kako malen bio, Otok je dovoljno prostran svojim stanovnicima, toliko prostran da ga oni za svog života, ako nisu ribari, ne stignu obići. Razlog tome jesu ponajviše granice vidljive samo otočanima. Naime, Otok je uvijek policentričan. Svako njegovo naselje, ma kako maleno bilo, središte je Otoka. Otok ima toliko malih svjetova, ili, kako smo ih već nazvali – organskih ljudskih zajednica, koliko ima naselja. Otoci na otocima, otoci otoka.

Granice tih insularnih organskih zajednica prostiru se poljem i morem. Te su granice ustanovljene običajima i posvećene tradicijom, a ne mijenjaju se ni onda kada ih administrativni propisi drugačije određuju ili ukidaju. Udaljenost od jedne otočke uvale do druge, susjedne, ako su one međusobno odvojene otočkom granicom, znaju biti veće negoli udaljenosti među otocima.

I razlike u govoru, običajima, mentalitetu, znaju biti manje između stanovnika nekih otočkih naselja koja razdvaja more, negoli između onih koji su međusobno odvojeni otočkom kopnenom granicom. A kada otočanin mora napustiti svoje mjesto, kada, najčešće iz egzistencijalnih razloga, mora seliti u drugi kraj, lakše mu je donijeti odluku da živi na drugom kraju svijeta nego na drugom kraju Otoka.

I kada se otrgne od svoje obale, kada se nastani na drugom kraju svijeta, otočanin svijet promatra i dalje sa svoga Otoka. Njegov Otok njemu je jedina čvrsta točka u svemiru, točka prema kojoj određuje strane svijeta, prema kojoj imenuje vjetrove i procjenjuje sve udaljenosti.

Pogledu s Kopna more se više otkriva kao prizor, nego kao tvar. Kopno više doživljava more vidom nego okusom. Otočanin je moru bliži, on je morem

obuhvaćen i zato intenzivnije osjeća tvarnost njegovu. Stoga njemu more kao tvar nije morska voda. More je otočaninu samo more.

Ipak likvidna narav mora koja ga s vodom povezuje, važna je kada otočanin govori o kretanju njegovu. Kada o morskim strujama govori, otočanin može reći: *voda iz levanta*, ili *voda iz oštra*, ili *voda iz tramontane*. Kada o plimi govori, opet more može nazvati vodom kao u poslovi: *voda vodu zove*, prepoznajući u rastu mora znak dolaska kiše. Kada govori o prodiranju mora u brod opet može more vodom nazvati pa kazati: *brod pušta vodu* ili slikovitije: *brod čini vodu*. Ali more kao prizor i more kao tvar vazda je otočaninu more i na pučini, i u uvali, i u čaši.

Dijalog Kopna i Otoka

Otočani su skloni naglašavanju svoje otočke posebnosti u odnosu na neotočane, često zanemarujući razliku između primoraca i zagoraca. Kopno i Otok razmjenjuju međusobno depreciativne attribute.

Kopno se smije pretjeranom oprezu otočanina kada on, dolazeći s Otoka po sunčanu vremenu, nosi kišobran, smije se njegovoj škrtosti, njegovoj naglašenoj umjerenosti u jelu, pilu i riječima, smije se njegovu otočkom govoru, njegovu revnom štovanju zakona mora i neupućenosti njegovoj u zakone čvrste zemlje.

I otočaninu je dolaznik s Kopna smiješan, osobito onda kad došljak, kontinentalac, nastoji pokazati svoju upućenost u poslove vezane za more. Na hrvatskim otocima najčešća oznaka za naotočanina jest *vlah*. Taj etnik koji prvobitno označuje pripadnike nomadskih plemena u unutrašnjosti Kopna, u govorima dalmatinskih otoka proteže se često na sve kontinentalce. Ta pejorativna oznaka upotrebljava se najčešće onda kada se ocjenjuje nečija upućenost u mornarski ili ribarski posao, a kao oznaka za nepripadanje mediteranskom kulturnom krugu vezuje se samo za stanovnike kontinentalne unutrašnjosti.

Budući da otočka zemlja nije *terra ferma*, otočanin svoju čvrstu točku, svoj oslonac u svijetu traži u svojoj autonomiji. On postaje univerzalni meštar: *homo politechnicus*. On je i poljodjelac i ribar, i brodograditelj i zidar, i tesar i klesar, meteorolog i nautičar, travar i ljekar pa i babica ako ga slučaj u otočkoj osami prisili na to.

U težnji za osobnom autonomijom, on gradi svoj mali svijet u kojemu ima i u kojemu umije sve što mu je za život potrebno. Jedini elementarni zanat kojemu nije vičan jest trgovina. On je proizvođač, a trgovati ne umije. Taj posao prepušta Kopnu. Budući proizvođač, bolje poznaje kvalitet proizvedenih dobara i način njihova stvaranja, negoli njihovu razmjensku vrijednost. Napor stvaranja on pretpostavlja lagodnosti razmjenjivanja.

Otok je svijet ograničenih kvantiteta. Ta spoznaja upućuje otočanina na racionalno trošenje dobara koje mu priroda dobrohotno nudi kao i onih koje trudom svojim od prirode stječe. Tu, često naglašenu, otočku racionalnost Kopno olako naziva škrtošću. Doista otočanin rijetko sebe želi isticati prekomjernim trošenjem. To nije način potvrđivanja njegove časti.

U pisanoj književnosti opisano je mnogo otočkih osobenjaka. U otočkoj usmenoj pripovjednoj književnosti još i više. Oni daju pečat malim otočkim naseljima, oni plijene pažnju vanjskog promatrača, oni su bitna karakteristika otočkog naselja, njegov kolorit, često ne manje značajan od njegovih spomenika kulture.

Veliko Kopno ne može razumjeti na koji način mali Otok može stoljećima čuvati svoju posebnost, održavati svoj kulturni identitet, najčešće bez ikakve potpore kulturnih institucija: biblioteka, instituta, škola, arhiva, muzeja. Jedna mala otočka organska zajednica, koja može imati i manje stanovnika od jedne veće stambene zgrade u kopnenoj metropoli, ta mikrozajednica može imati vlastiti, posve specifičan i Kopnu teško razumljiv ili posve nerazumljiv govor, svoje običaje, svoje povijesno pamćenje, svoj sustav znanja i vještina koje ni jedna obrazovna institucija, kojom Kopno Otok poučava, ne pomaže stvarati ni čuvati.

Princip nesuprotstavljanja

Otočanin nije sklon potvrđivanju svoje časti suprotstavljanjem. On radije popušta, negoli prkosi, on se radije odriče, negoli zahtijeva, on radije prihvaća poraz, negoli borbu do pobjede kada ocijeni da pobjedu neće moći razlikovati od poraza.

Otočanina je more poučilo da se sili najlakše može suprotstaviti tako da joj se ne suprotstavlja, tako da joj dopusti da samu sebe savlada. Iz tog saznanja rođena je misao o mogućnosti jedrenja uz vjetar na način da se manevrom burdižanja dopusti sili vjetra da jedrom savlada samu sebe i da barku upravo ona – Sila, koja ju je od cilja njezina udaljiti htjela, cilju dovede.

Pouka o silini mekoće vode i krhkosti tvrdoće kamena ispisana je duž cijelog ruba otočke zemlje. Na koju god stranu Otoka krenuo prema moru tu pouku otočanin može pročitati na obalnoj crti gdje počinje uspon otoka nad morem. To je mjesto vječnog sukoba elementa postojanosti – kamena i dinamičnog elementa – vode. To je mjesto gdje tvrdoća kamena uzmiče pred mekoćom vode. Na kamenu ispisana je povijest vječnoga sukoba, na vodi tragova nema. Dijalektička misao rođena je, zacijelo, u blizini vode.

Vječna voda miluje i grize, dube i modelira, ruši i melje, brusi i prodire, rastvara i potapa. Prkosna čvrstina kamena popušta, ugiba se i uzmiče, a ona, velika modra voda, kada se smiri, kada otpočine, dopušta pogledu s obale da na njenu dnu vidi gromade koje je odvalila, koje je otkinula Otoku. Tu, na obali Otoka, otočanin spoznaje da je voda tvrđa od kamena, da je ona u sukobu s kamenom konačni pobjednik.

Zato se otočanin moru utječe i svoj mali otočki svijet morem rasprostire. A da bi to mogao, on gradi svoj mali pokretni otok – on gradi barku. Od prodiranja mora ograđuje se tankom drvenom ljuskom, moćnijom od tvrda kamena. Barka se moru ugiba, ona moru ugađa, nju more ljulja, a ne ruši. Ideja barke rodila se na obali iz želje da se putovi obalni morem nastave i iz spoznaje da je to jedino moguće ako u tu ljudsku napravu bude ugrađen zakon vode: princip nesuprotstavljanja. „Tovara se veže, a ne škotu!”, kaže otočka poslovica sažimajući slikom drevno iskustvo plovidbe.

More je svemir, a otok svjetlo u crnom beskrajnom slane vode, svjetlo koje noćnom putniku pokazuje put do tihe luke. Otok je planet u svemiru pučine: zvijezda mora - *stella maris*.

More kao put

Početak maritimne kulture u Dalmaciji

Rimljani su svoju istočnojadransku regiju Ilirikuma nazvali Dalmatia prema ilirskoj riječi *delme* za ovcu. Ova pastoralna nomadska civilizacija Ilirikuma svoj je identitet vezala za nomadski način života, pastoralnu kulturu. Početkom 4. stoljeća pr. Kr., grčka civilizacija prodire u Jadran gdje utvrđuje, na istočnoj obali Jadrana, svoja prva naselja: *Issu* na Visu, *Pharos* na Hvaru, na Korčuli (Lumbarda) nepoznata imena, u Trogiru (*Tragurium*). Nastanjuju se na otocima i na uskom području kopnenog priobalja. Brod je bio temelj njihove civilizacije, sredstvo komunikacije, ekonomske razmjene, ribolova i ratovanja.

Otok Vis - ishodište grčke civilizacije istočnog Jadrana

Otok Vis ishodište je urbane civilizacije na istočnoj obali Jadrana. Godine 397. pr. Kr. Dionizije Stariji iz Sirakuze osniva grad-državu *Issa* na prostoru današnjeg grada Visa kao prvi grčki polis na istočnoj obali Jadrana. Isejci uvode nove civilizacijske tekovine svoje kulture: novac kao sredstvo plaćanja, katastar za razgraničenje zemljišnog vlasništva, pismenost, književnost i kulturu vina. Visok stupanj civilizacijskog i kulturnog dosega ovog antičkog svijeta vidljiv je po ostacima arhitekture, javnog kupatila, teatra, keramike, ribarskih artefakata, skulptura i pisanih tekstova na kamenim pločama. Najstariji pisani tekst jesu stihovi o isejskom junaku Kaliju.⁵

⁵ Sačuvan je pjesnički tekst iz sredine 3. st. pr. Kr., koji se čuva u Arheološkom muzeju u Splitu, posvećen Kaliju, junaku Isse ubijenom pri napadu na neprijateljski ratni brod ilirske kraljice Teute: „Iz grada isplovi ovog što hrabrosti tvoje je željan / Na ilirski nasrnu brod / Zateče pritom te smrt / A Harmo milo dijete tvoje sirota sad je / Junački Kalio čin hrabrosti takve na pamtimo mi”.

Grčki nazivi za pojam mora

U starogrčkom jeziku postoji pet naziva za različite aspekte pojma mora:

➤ ἅλς (*háls*) – more kao njegova esencija

Riječ ἅλς (*háls*) znači sol. Ova etimologija ukazuje na princip univerzalnosti sadržan u pojmu mora. Grčka riječ *háls*, latinska *sal* i hrvatska *sol* derivirane su iz istog korijena kao i grčka riječ za more. More je prostran univerzum, ali slanost njegovu možemo kušati u jednoj kapi mora. Jedna kap slana je jednako kao ocean. Sol simbolizira sporazum – sol se dijeli s prijateljima, sol simbolizira životnu esenciju. U Govoru na gori Isus kaže svojim sljedbenicima: Vi ste sol Zemlje (Matej 5:13). Ponekad sol znači pamet kao u latinskoj uzrečici *cum grano salis* (sa zrnom soli). Sol simbolizira očišćenje duha – dodaje se vodi pri sakramentu krštenja.

➤ Θάλασσα (*Thálassa*) – u grčkoj mitologiji ime je boginje stvorene iz mora.

Ona je primordijalna boginja mora, metonimija za pojam more.

➤ πέλαγος (*pélagos*) – more kao pučina. Talijanski naziv za otok Palagruža je *Pelagosa* – otok pučine, a nastao je prema grčkoj riječi za more *pélagos*.

➤ κόλπος (*kólpos*) – more kao zaljev. Od tog naziva španjolski, talijanski i portugalski naziv *golfo*, engleski *gulf*, francuski – *golfe*. U komiškogovoru iz istog je korijena riječ *kulaf* sa značenjem pučina, ali odnosi se na pučinu Jadranskog mora koje je na venecijanskom *golfo di Venetia* pa odatle skraćeno na komiškogovoru *kulaf*.

➤ Πόντος (*Póntos*) – more kao put.

U grčkoj mitologiji *Póntos* je ime predolimpijskog boga mora. Hrvatski etimolog Vojmir Vinja kaže sljedeće: „Ista antička riječ (*póntos*, op. J.B.) koja je označila more u jeziku starih Grka, poslužila je Romanima da njome označe most (*ponte*, op. J.B.), a Slaveni su istom riječi nazvali put. More je zaista oboje i put i most za pomorce i ljude koji uz more žive“ (Vinja, 1986: 38).

Transetnički identitet

More ne poznaje etničke granice. More je likvidni element koji povezuje udaljene obale, luke, narode, jezike i kulture. U vremenima kada je kpnena komunikacija bila spora i opasna, more je bilo medij najbrže i najfrekventnije komunikacije. More povezuje posebne i male etničke entitete u velike kulturne zajednice s osjećajem transetničkog identiteta.

Krajem šestog stoljeća započinje prodor Avara i Slavena prema Balkanu. Ovaj prodor barbarskih plemena do istočne obale Jadrana rezultirao je uništenjem kulturnih romanskih gradova (*Scradona, Salona, Narona, Epidaurum*). Ipak bedemi nekih romanskih gradova, kao što su *Jader* (Zadar), *Tragurium* (Trogir) i *Spalatum* (Split) odoljeli su njihovim napadima.

Ove nomade u njihovu pohodu nisu zadržali samo bedemi moćnih gradova kao što su bili *Spalatum*, *Tragurium* i *Jader*, već i velika slana voda. Došavši na Jadran, Hrvati su postali jedini narod u golemom slavenskom svijetu koji je došao u direktan kontakt s mediteranskim kulturama i civilizacijom utemeljenom na moru kao mediju komunikacije.

Hrvati su se postupno prilagođavali zatečenoj kulturi na obalama Jadrana, učili zakone življenja s morem i od mora, usvajali umijeća, znanja i leksik vezan za fenomene maritimne kulture u brodogradnji, pomorstvu, ribarstvu. Iz dubina kontinenta donijeli su tek nekoliko naziva kojim su mogli imenovati maritimne pojave (brod, jedro, riba, vrša, veslo). Da bi mogli opstati u novoj okolini, morali su učiti od onih koji su imali iskustvo življenja s morem.

Vojmir Vinja kaže: „Više tisućljeća povijesti velikog mora ostavilo je svoje tragove: dvije najveće civilizacije, koje su na njemu nastale, utisnule su neizbrisivi pečat na obalama gdje je jedna graničila s drugom i na kojima su najjužniji južni Slaveni – Hrvati – našli svoju novu postojbinu. Zaustavivši se na jadranskoj obali mora, koje je tada bilo središte svijeta, brzo su prihvatili i usvojili zatečena imena, stvarali svoja, posuđivali od susjeda, miješali svoje i njegovo. I od svega toga izgradili vlastiti sustav u kojemu je bilo mjesta i za njihovo i za susjedovo, za staro i novo. I kako more rastavlja i dijeli samo u očima onih koji su mu daleko, ubrzo su vidjeli da ono spaja i ujedinjuje sve one koji na njemu i od njega žive“ (Vinja, 1986: 38).

Dijalektolog Radovan Vidović, autor Pomorskog rječnika i brojnih studija o hrvatskom pomorskom nazivlju, kaže: “Naš Jadran i njegovi stanovnici, Jadrani, povezani su zajedničkim životom, načinom mišljenja, istim pomorstvom, istim rječnikom, istom frazeologijom, koja je bila prožeta ne samo njihov svakidašnji život i jezik, njih koji su bili po profesiji pomorci, nego i njihove obitelji i čitave sredine i naselja u kojima su živjeli. U jednu riječ: to je bila jedna jadranska zajednica, *koiné*, ne samo terminološka, u kojoj su ljudi bili zbliženi i razumijeli se bez obzira na mnoge druge razlike“ (Vidović, 1992: 74).

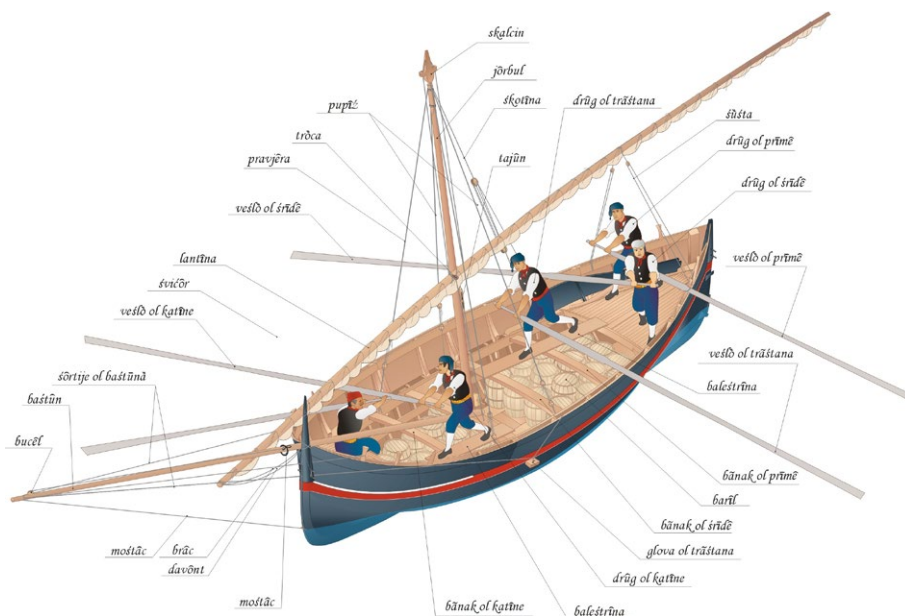
Maritimni leksik – neotvoren tezaurus hrvatske leksikografije

Čitava jedna kultura, ona maritimna, jadranska, mediteranska, kojoj pripada hrvatski narod koji živi uz more i od mora, nije primijećena kao izvor leksika pri standarizaciji hrvatskog leksika. Kako standardnim jezikom izraziti pojavnosti i pojmove vezane za brod, njegovu strukturu, gradnju i opremu, za navigaciju, ribolovne alate i tehnike, reljef obale, promjene na površini mora itd. ? To dobro znaju oni koji pišu rječnike čakavskih govora kada maritimizme moraju objašnjavati čitavim rečenicama.

U golemom slavenskom svijetu, koji se prostire od Vladivostoka do Adriatika, jedino je hrvatski čakavski idiom baštiniio maritimni leksik Mediterana

iz jezika poznatog kao *lingua franca*. Bila je to neka vrsta esperanta kojim su se sporazumijevali pomoraci i ribari, brodograditelji i trgovci koji su morem razmjenjivali robu, a taj jezik elementarne gramatike oblikovan u lukama i na putovanjima morem imao je vrlo bogat leksik pretežno iz romanskih jezika. Taj leksik postao je baština i hrvatskih čakavaca koji žive uz more i od mora. U komiškom govoru sačuvan je do danas u govoru ribara, a o tome svjedoči i leksik vezan za gajetu falkušu.⁶

Vrijeme je da se u hrvatskom jezikoslovlju osvijesti upravo činjenica o neotvorenom tezaurusu hrvatskog leksika i neizmjernog stilističkog bogatstva pohranjenog i do danas sačuvanog u čakavskom jeziku, u njegovim organskim govorima, u memoriji naroda koja sve više blijedi.

Slika 3. Velimir Salamon; nomenklatura J. Božanić

Pogled u budućnost: vizija Nisološkog centra na otoku Biševu

Ove 2023. godine otvoren je na otoku Biševu interpretacijski centar „Modra špilja“ rekonstrukcijom stare, 1962. godine ukinute, osnovne škole na Biševu. Poslije Drugog svjetskog rata počelo je intenzivno iseljavanje s otoka Biševa u prekomorske zemlje, a najviše u San Pedro u Kaliforniji, tadašnje središte riblje industrije Amerike, čiji je pionir bio upravo čovjek s otoka Biševa Martin Mate Bogdanović. Ovaj poduzetni ribar s otoka Biševa svojom je zaradom od ribar-

⁶ J. Božanić (2011). *Lingua halieutica. Ribarski jezik Komize*. Književni krug, Split.

stva u San Diegu podigao jednu od prvih tvornica ribljih konzervi na zapadnoj obali USA *Franch Sardine Company* na Terminal Islandu u San Pedru, tvornicu poznatu poslije II. svjetskog rata pod imenom *Star Kist*. Ta činjenica doprinijela je ubrzanom iseljavanju stanovnika Biševa koji dolaskom u Kaliforniju imaju zagarantirano radno mjesto u Bogdanovićevoj tvornici.

Status vojne zone Viškog arhipelaga, koji je trajao od kraja Drugog svjetskog rata do 31. svibnja 1989., također je bio razlog za iseljavanje stanovnika otoka Visa i njemu pripadajućih nastanjenih otoka Svetoga Andrije i Biševa. S ubrzanjem nestanka stalnih stanovnika Biševa, nestala je i potreba za osnovnom školom čija je kamena zgrada prepuštena propadanju. Danas je ova zgrada obnovljena s ciljem da postane „Centar za posjetitelje Modra špilja“.

Mislimo da je vrijeme za svjetsku valorizaciju Viškog arhipelaga, a taj proces već je započeo uključivanjem Viškog arhipelaga u UNESCO-ovu svjetsku mrežu geoparkova (Global Geopark Network) godine 2019.

Ova zgrada na gotovo pustom otoku Biševu u neposrednoj blizini Komiže izazov je za utemeljenje nisološkog međunarodnog sveučilišnog centra uključena u Sveučilište u Splitu, u njegov Filozofski fakultet koji ima Centar za interdisciplinarna istraživanja *Studia mediterranea*.

Akadska zajednica na otoku Biševu, čiji profesori i studenti bi se izmjenjivali tokom cijele godine, s ponudom atraktivnih nisoloških tema velikog spektra znanstvenih disciplina koje tangiraju teme otoka i otočnosti na područjima prirodnih, humanističkih i društvenih znanosti, bila bi izazov za svjetsku valorizaciju ukupnog hrvatskog arhipelaga. Ovaj zamišljeni budući projekt mogao bi biti zalog nadi za povratak života na hrvatske otoke koje su već počeli naseljavati digitalni nomadi razmjenjujući svoj rad iz svog otočkog mira s cijelim svijetom. Daljine velikog svijeta poništila je informatička revolucija i omogućila virtualno putovanje do bilo koje točke planeta Zemlja u trajanja jednog kompjuterskog klika.

U tom kontekstu epohalne civilizacijske promjene, valja razumjeti značenje ovog izazova za svjetsku valorizaciju hrvatskog insularnog prostora čija obala se proteže na gotovo četiri tisuće kilometara, a na tim otocima danas živi samo sto dvadeset tisuća stanovnika, što je tek jedna trećina u odnosu na broj stanovnika Malte koja je površinom manja od otoka Brača.

Zaključak

Ovaj rad prezentiran je na Znanstvenom kolokviju „Otočnost u suvremenom društvenom kontekstu – Pogled u budućnost“ što su ga u veljači 2023. organizirali na Filozofskom fakultetu u Zagrebu HAZU i Odsjek za sociologiju Filozofskoga fakulteta u Zagrebu.

Ovim radom htjeli smo ponuditi interpretaciju otoka i otočnosti iz jedne čvrste otočke točke gledišta, a to je otok Vis koji je, smatramo, dovoljno egzemplaran za našu interpretaciju. Drugi je razlog odabira naše motrišne točke recentno UNESCO-ovo proglašenje Geoparka Viški arhipelag i njegovo uvrštenje u UNESCO Global Geopark Network u travnju 2019. Ta pozicija otvara perspektivu za svjetsku valorizaciju, ne samo Viškog arhipelaga s njegovih šest tisuća i pet stotina kilometara četvornih prostranim akvatorijem, već i za svjetsku valorizaciju cjelokupnog hrvatskog arhipelagosa koji broji 1185 otoka, hridi i grebena s ukupnom površinom od 3.300 km². i sto i dvadeset tisuća otočana koji žive na ukupno 67 nastanjenih hrvatskih otoka.

Materijalna podloga života na ovom otoku bilo je vinogradarstvo i ribarstvo, vino i riba kao najznačajniji proizvodi otoka važni za opstanak života. Pritom smo istakli važnu činjenicu o vinskoj kulturi otoka Visa koja se javlja na Visu već s dolaskom Grka iz Sirakuze početkom četvrtog stoljeća pr. Kr. Ta kultura ostavila je antropogeni trag u viškom krajoliku vidljiv još i danas, a to je kultura gradnje suhozida radi stvaranja ravnih površina zemlje na strmim padinama otoka radi sadnje vinove loze. Koliko je bila važna ta poljoprivredna kultura pokazala je pojava bolesti vinove loze filoksere koja se, stigavši iz Amerike, prvi put pojavila u Engleskoj 1863. da bi potom poharala vinograde cijele Europe i već 1884. stigla do sjevernih hrvatskih otoka i spustila se potom i do južnih hrvatskih otoka izazvavši egzodus stanovništva Dalmacije u Ameriku, odakle je bolest došla u Europu.

Druga temeljna kultura bilo je tradicionalno ribarstvo koje je u Komiži razvijeno već u 16. stoljeću u tolikoj mjeri da tu djelatnost možemo nazvati pravom industrijom s izvozom slane ribe koji u 18. stoljeću doseže preko milijun i dvjesto tisuća kilograma posoljene ribe, uglavnom sardela koje Komižani izvoze u Veneciju, Grčku i zemlje Levanta.

Reprezentativan brod, bez kojega bi ribolov na pučinskim otocima Viškog arhipelaga bio nezamisliv, jest gajeta falkuša, čudesna montabilna barka sa skidivim bočnim stranicama; tako da je ovo oblikovno rješenje omogućilo da u jednom brodu budu istovremeno dva – niska veslarica (bez falaka) pogodna za ribolov, i barka visokih bokova (s falcima) za transport većeg tereta i navigaciju otvorenim morem. Kako je u poglavlju u gajeti falkuši prezentirano, ova je ribarska barka ne samo važna za ribolov na otvorenom moru, već je i iznimno oblikovno rješenje generacija brodograditelja koji su je stoljećima usavršavali kako bi bila što je moguće brža budući da su falkušama komiški ribari sudjelovali u regatama od Komiže do Palagruže.

Stari dokumenti, sačuvani u manuskriptu *Liber Comisiae* komiškog notara Nikole Borčića Jerolimova, dokazuju da su ove regate morale biti masovne (preko stotinu brodova) s po pet članova posade kako bi se mogli oduprijeti čestim

napadima gusara koji su napadali ribare da bi oteli posoljenu ribu i zarobili ribare, vrsne veslače, koje su prodavali kao roblje na galijama.

Kulturna ustanova *Ars halieutica* iz Komiže prezentirala je falkušu „Comeza-Lisboa“ na mnogim festivalima mora u Evropi, od svjetske izložbe EXPO u Lisabonu 1998. do EU parlamenta 2022. u Strasbourgu, prošavši ukupno Evropom 43.000 km u misiji prezentacije hrvatske maritimne baštine.

Jezik je također važna identitetska vrijednost. Cokavski govori otoka Visa posebni su govori hrvatskog čakavskog jezika koji je nedavno (2020) registrirala ISO (*International Standardisation Organisation*) u Ženevi kao živući jezik svijeta dodijelivši mu kodnu oznaku (*Chacavian Language*, 639-3 [ckm]).

Posebno je zanimljivo leksičko bogatstvo cokavskih viških govora, koje ih vezuje za praslavenski jezik te maritimni leksik koji otočani baštine iz susreta s romanskim, kao i drugim mediteranskim jezicima i dijalektima.

Golemo je područje nacionalne kulture ostalo na margini interesa hrvatskih leksikografa u 19. i 20. stoljeću, a to je upravo maritimna kultura prožeta milenijjskim iskustvom mora i susreta s mediteranskim kulturama i jezicima. Ta tisućugodišnja jezična baština nije tuđa već je hrvatska autentična nematerijalna baština bez koje je hrvatski jezik siromašan za jednu vrlo važnu funkciju u prostoru svoje jezične nadgradnje. Vrijeme je da se standardni hrvatski jezik otvori prema čakavskom leksiku jer je on, standardni hrvatski jezik, izrazito siromašan maritimizmima unatoč maritimnom leksiku sačuvanom u brojnim organskim idiomima hrvatskoga čakavskoga jezika do danas.

U ovu smo interpretaciju uključili i kulturnoantropološki aspekt tumačenja fenomena otoka i otočnosti tako da smo pokušali istražiti paradokse u kontinentalnoj percepciji fenomena otoka počevši od stvaranja izvedenica od talijanskog termina za otok – *isola* (od lat. *insula*): *izolacija*, *izoliran*, *izolirati*, *izolator* u nizu svjetskih jezika, kao i u hrvatskom. S druge strane nudimo argumente da more nije izolator već konektor, da more nije prepreka na putu već put, kako ga naziva, kako smo već rekli, i grčki jezik riječju *póntos*, riječju istog indoeuropskog korijena kao i slavenska riječ *put* i romanska *ponte* za most.

Naše smo istraživanje fenomena otoka i otočnosti zaključili poticajnim podnaslova ovog znanstvenog kolokvija – *Pogled u budućnost* nudeći viziju mogućeg međunarodnog sveučilišnog nisološkog centra na gotovo pustom otoku Biševu u novoobnovljenom prostoru kamene zgrade bivše škole čije je zatvaranje 1962. godine označilo i ugasnuće života na otoku koji danas ima jednako sela koliko i stalnih stanovnika, na otoku Biševu na kojemu se s komiške rive noću vidi samo jedno svjetlo kao znak prisutnosti čovjeka. A govorimo o otoku na kojemu se nalazi najveća prirodna atrakcija na Jadranu, svjetski poznata Modra špilja.

Literatura

- Borčić, N. J., (18.st). *Liber Comisiae conscriptus anno Reparatae salutis 1784*. Vis: Župski ured.
- d'Erco, R. (1973). *O ribolovu na istočnom Jadranu. Historijsko-pravna, ribarstveno-politička i ekonomska građa*. Prinosi proučavanju ekonomike ribarstva i ribarskog prava; knj. 7. Split: Jadranski institut JAZU.
- Božanić, J. (1975). Perušće besid. Rukovet od 10 pjesama s glosarom, *Čakavska rič* br. 2 str. 111 – 123).
- Božanić, J. (1992). *Komiške facende. Stilistika i poetika usmene nefikcionalne priče Komiže*. Split: Književni krug.
- Božanić, J. (2004). Number one in the world. U: Majnarić, M. (ur.), *Biseri Jadrana – The island of Vis I*. str. 129 – 135)
- Božanić, J. (2007). Doprinos hrvatskih ribara svjetskom ribarstvu. U: Budak, N. (ur.), *Croatica. Hrvatski udio u svjetskoj baštini, 1, 2*. Zagreb: Profil.
- Božanić, J. (2011). *Lingua halieutica. Ribarski jezik Komiže*. Split: Književni krug.
- Božanić, J. (2015). *Viški facendijer. Stil, leksik, svijet facende otoka Visa XX. stoljeća*. Split: Književni krug.
- Božanić, J. (2017). Viški čakavski govori kao nematerijalno kulturno dobro. *Čakavska rič*, br. 1-2
- Hagège, C. (2005). *Zaustaviti izumiranje jezika*, Zagreb: Disput.
- Kirigin, B. (2012). *Palagruža Diomedov otok*. Split: Književni krug.
- Mirković, M. (1952) Predgovor u: Novak, G. (1952). Dokumenti za povijest ribarstva na istočnoj obali Jadranskoga mora. *Građa za gospodarsku povijest Hrvatske, knj. 4, svezak I. otoci Vis i Hvar*, Zagreb: JAZU.
- Novak, G. (1952). Dokumenti za povijest ribarstva na istočnoj obali Jadranskoga mora. *Građa za gospodarsku povijest Hrvatske, knj. 4, svezak I. otoci Vis i Hvar*, Zagreb: JAZU.
- Oreb, M. (1993 -1994). Papa Aleksandar III. na Visu. "Adrias", *Zbornik radova za znanstveni i umjetnički rad* 4-5, Split: HAZU.
- Radić, D. (2021). Uvod. *Katalog izložbe u povodu 200. obljetnice Arheološkog muzeja u Splitu – Arheološka baština otoka Visa Vis à Vis 200*. Split – Vis: Arheološki muzej u Splitu i Grad Vis.
- Škarić, I. (1982). *U potrazi za izgubljenim govorom*. Zagreb: Liber.
- Vergilius, P. M. (2005). *Aeneis*. Bibliotheca scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana, Libro VII.
- Vidović, R. (1992). Koine pomorskog anemonimijskog nazivlja (s posebnim osvrtom na splitsko područje). *Čakavska rič* br. 1. str. 53 – 74
- Vinja, V. (1986). *Jadranska fauna: etimologija i struktura naziva (I–II)*. Split: Logos.

Napomena: Ovaj rad za Znanstveni kolokvij „Otočnost u suvremenom kontekstu – Pogled u budućnost“, napisao je autor u okviru znanstveno-istraživačkog programa UNESCO-ova Geoparka Viški arhipelag za godinu 2023.

Sažetak

Ovaj rad istražuje paradokse percepcije otočnosti (*insularity*) iz kontinentalne perspektive pozivajući se na autorovo dugogodišnje istraživanje insularnog prostora Viškog arhipelaga koji je dugo bio izoliran (od 1945. do 1989.) kao vojna baza s restrikcijom pristpa za strance. Nedavno je upravo ta duga prisilna izolacija, pored njegove geološke iznimnosti, bila važan element njegove svjetske valorizacije kada je UNESCO proglasio Geopark Viški arhipelag i uvrstio ga u *Global Geopark Network* 2019. godine kao prvi geopark na Jadranu.

Globalna kontinentalna percepcija otoka kao ljudskog prostora življenja, lišenog temeljne mogućnosti komunikacije preko granica opisanih likvidnim elementom velike slane vode, sadrži u sebi brojne paradokse koje autor analizira polazeći od proturječnosti da su internacionalne riječi *izolacija*, *izolirati*, *izoliran*, *izolator* izvedene iz tal. naziva za otok *isola*, lat. *insula* (od *in salo* – u slano: morem okružena zemlja).

Ključni argument svoje teze autor nalazi u svom dugogodišnjem istraživanju usmene predaje i posebno leksika govora otoka Visa koji ima vrlo visok postotak riječi aloglotskog podrijetla najviše iz romanskog i šireg mediteranskog jezičnog prostora što dokazuje da je more medij povezanosti, a ne izolacije, kako svjedoči i jezična činjenica da grčka riječ za more *póntos*, romanska riječ *ponte* za most i slavenska riječ *put* imaju isti korijen. Dakle more je put, more je most, more povezuje, a ne izolira.

Osnivanjem UNESCO-va Geoparka Viški arhipelag, čime je otvoren put svjetskoj valorizaciji ovog središnjeg jadranskog prostora pučinskih otoka s akvatorijem od 6.500 km², otvara se istraživačka znanstvena i edukativna perspektiva za etabliranje mogućeg centra za međunarodnu školu nisologije – najmlađe znanstvene discipline čiji je korijen grčka riječ za otok – *nisos* < *nēsos*. Ovaj članak želi doprinjeti ideji etabliranja prvog međunarodnog studija nisologije u Hrvatskoj mogućeg kratkoročnog studija *Field School in Nissology* u svojim prostorima u Visu, u Komiži i u upravo otvorenom *Centru Modra špilja* na otoku Biševu.

Ključne riječi: otočnost, otok Vis, nisologija, UNESCO geopark, Jadran

THE PARADOXICALITY OF THE PHENOMENON OF INSULARITY – THE EXPERIENCE OF THE UNESCO GEOPARK VIŠKI ARCHIPELAGO

Summary

This paper explores the paradoxes of the perception of insularity from a continental perspective, referring to the author's long-term research of the insular area of Vis archipelago that was isolated for a long time (from 1945 to 1989) as a military base with restrictions access for foreigners. Recently, this long forced isolation, in addition to its geological exceptionality, was an important element of its global valorization when it was recognized by UNESCO included in the Global Geopark Network in 2019.

The global continental perception of the island as a human living space, devoid of the possibilities of communication across borders described by the liquid element are great salt water, contains numerous paradoxes that the author analyzes starting from the contradictory that the international words isolation, isolate, isolated, insulator are derived from Italian names for the island of *isola*, Latin *insula* (from *in salo* – in salty: land surrounded by the sea).

The author finds the key argument of his thesis in his long-term oral research teaches and especially the lexicon of the language of the island of Vis, which has a very high percentage of words of alloglottic origin, mostly from Romance and the wider Mediterranean language area, which proves that the sea is a medium of connection, not isolation, as evidenced by the linguistic fact that the Greek word for sea *πόντος*, the Roman word *ponte* for bridge and the Slavic word put have the same root. So, the sea is a road, the sea is a bridge, the sea connects, not isolates.

With the establishment of the UNESCO Geopark Vis Archipelago, which opened the way for the global valorization of this central Adriatic area of offshore islands with a water area of 6,500 km² opens up a research, scientific and educational perspective for the possibility of establishing of the Center for the International School of Nysology - the youngest scientific discipline which root is a Greek word for island – *nisos* < *nesos*. This article aims to contribute to the idea of establishing the first international study of Nysology in Croatia, a possible short-term study Field School in Nissology in its premises in Vis, in Komiža and in the newly opened Center Modra špilja on the island of Biševo.

Keywords: Insularity, island of Vis, nisology, UNESCO geopark, Adriatic Sea